

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA a DEMOGRAFIA

SLOVAK STATISTICS
and DEMOGRAPHY

2/2020

ročník/volume 30

Recenzovaný vedecký časopis so zameraním na prezentáciu moderných štatistických a demografických metód a postupov.

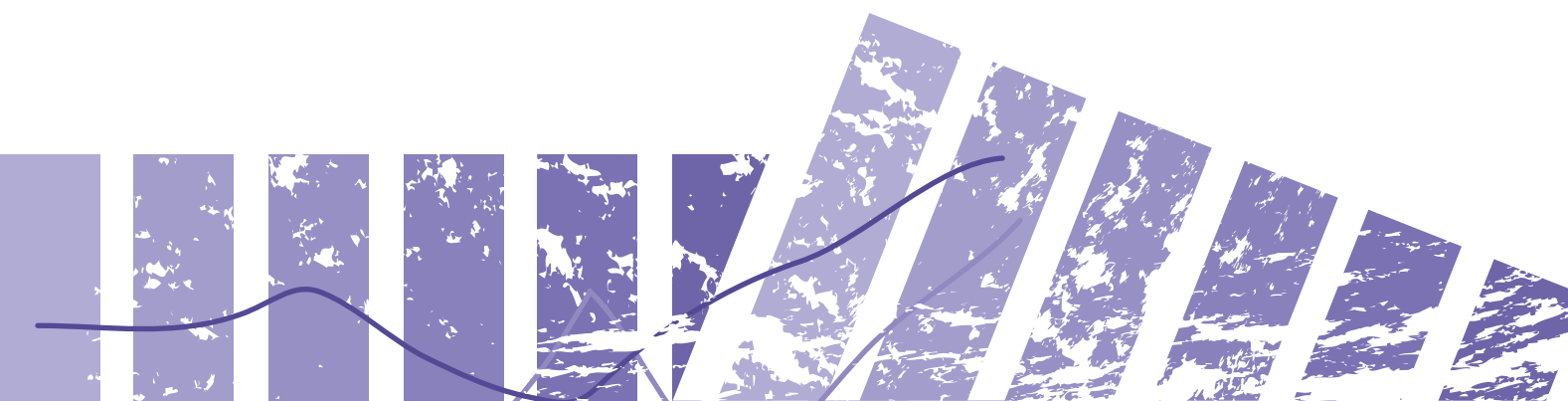
Scientific peer-reviewed journal focusing on the presentation of modern statistical and demographic methods and procedures.

Článok/Article: 2

Typ článku/Type of article: vedecký článok/scientific article

Strany/Pages: 17 – 34

Dátum vydania/Publication date: 15. apríl 2020/April 15, 2020

Branislav ŠPROCHA
INFOSTAT – Výskumné demografické centrum
Centrum spoločenských a psychologických vied SAV

SKORÉ A NESKORÉ MATERSTVO NA SLOVENSKU V ČASOVOM A PRIESTOROVOM ASPEKTE¹

EARLY AND LATE MATERNITY IN SLOVAKIA IN TIME-SPACE PERSPECTIVE

ABSTRAKT

Skoré materstvo na Slovensku bolo historicky dôležitým charakteristickým prvkom reprodukčného správania. Od začiatku 90. rokov minulého storočia sme však svedkami výrazného a dynamicky prebiehajúceho odklonu od tohto modelu a naopak dochádza, k procesu odkladania materského štartu a tým aj celého prechodu k materstvu a rodičovstvu. Hlavným cieľom príspevku je analyzovať skoré a neskoré materstvo na Slovensku v dlhšom časovom aspekte, poukázať na hlavné zmeny a vývojové trendy a súčasne identifikovať prípadné regionálne rozdiely existujúce v prvej polovici 90. rokov a v poslednom období.

ABSTRACT

Early motherhood was a historically important characteristic feature of reproductive behavior in Slovakia. Since the early 1990s, we have witnessed, however, a significant and dynamic deviation from this model and conversely, we are experiencing a process of postponement of maternal starts and thus of the whole transition to motherhood and parenthood. The main aim of the paper is to analyze early and late maternity in Slovakia in the longer term, to point out the main changes and development trends and at the same time to identify the possible regional differences existing in the first half of the 1990s and in the recent period.

KLÚČOVÉ SLOVÁ

skoré a neskoré materstvo, odkladanie plodnosti, vývoj, regionálne rozdiely, Slovensko

KEY WORDS

early and late maternity, fertility postponement, development, regional differences, Slovakia

1. ÚVOD

Populácia Slovenska sa dlhodobo vyznačovala úzkym previazaním života v manželstve a realizáciou reprodukčných zámerov. Len malá časť detí sa rodila mimo manželský zväzok [11]. Súčasne bol charakteristickou črtou v zmysle Hajnalovho rozdelenia [3] tzv. neeurópsky model sobášneho správania, ktorý sa vyznačoval nízkym vekom žien pri vstupe do manželstva a vysokou intenzitou sobášnosti [3, 12]. Skoré časovanie prechodov do manželstva tak vytváralo predpoklad na skorý začiatok reprodukcie. Špecifické podmienky, ktoré vznikli po druhej svetovej vojne a najmä v období budovania reálneho socializmu, prispeli

¹ Príspevok je výsledkom projektu VEGA č. 2/0064/20 „Pokračujúca transformácia rodinného a reprodukčného správania na Slovensku v časovom a priestorovom aspekte“ a projektu APVV-017-0079 „Analýza a prognóza demografického vývoja Slovenskej republiky v horizonte 2080: identifikácia a modelovanie dopadov na sociálno-ekonomickú sféru v rozličných priestorových mierkach“.

k upevneniu tohto modelu. Sme svedkami povojnového poklesu už tak nízkeho priemerného veku pri prvom sobáši a následne aj priemerného veku pri narodení prvého dieťaťa [12]. Model skorej sobášnosti, plodnosti orientovanej výhradne do prvej polovice reprodukčného obdobia so skorým ukončením reprodukčnej dráhy pri medzigeneračne čoraz viac sa prehlbujúcej orientácii na dve deti môžeme identifikovať v podstate až do začiatku 90. rokov. K stabilite tohto modelu prispieval celý komplex vonkajších faktorov. Jednak to bolo skoré ukončovanie vzdelanostnej dráhy, plná zamestnanosť mladých, mzdová nivelizácia, systém populačnej politiky zvýhodňujúci mladé manželské páry s deťmi, prednostné pridelovanie bytov, ako aj obmedzená sexuálna výchova a možnosti spoľahlivého bránenia počatiu [7, 11]. Tento systém nevytváral tlak na odkladanie materského štartu a v mnohých smeroch ho v podstate, naopak, podporoval. Mladí ľudia tak necítili potrebu odkladať manželstvo a materstvo [7], pričom takéto reprodukčné správanie by ich navyše v mnohých smeroch penalizovalo. Výhodnosť skorého začiatku reprodukčnej dráhy sa postupne dostala aj do spoločenského diskurzu a premietol sa v normách časovania prechodov do manželstva a rodičovstva. Nastavenie rodinných opatrení v kombinácii s potrebou dvojpríjmovej rodiny a tak vznikajúceho duálneho tlaku na ženy prispieval k snahám v pomerne mladom veku realizovať všetky reprodukčné zámery. Okrem toho v povojnovom období je potrebné ešte pripomenúť dokončovanie procesu demografickej revolúcie a s ňou spojeného vedomého obmedzovania plodnosti a veľkosti rodín. Výsledkom tak bola postupná orientácia na dvojdetný (prípadne maximálne trojdetný) model rodiny a výrazná koncentrácia plodnosti do veku 30 rokov [11].

Obdobie po roku 1989 a s ním prichádzajúca hospodárska, celospoločenská, politická a kultúrna transformácia priniesli celkovú diskontinuitu životných podmienok mladým mužom a ženám a jedným z hlavných aspektov ich rodinného a reprodukčného správania sa stáva odkladanie prechodov do manželstva a rodičovstva [6, 7]. To je súčasťou celkovej komplexnej premeny časovania a nastavenia prechodov k dospelosti. Dochádza k uvoľneniu dovtedy tesného prepojenia medzi manželstvom a materstvom a k časovej heterogenizácii plodnosti. Jedným z hlavných znakov reprodukcie sa stáva jej čoraz väčšia koncentrácia do druhej polovice reprodukčného veku. Odkladanie plodnosti je typickou črtou reprodukčného správania mladých generácií žien, pričom sa to týka nielen celkovej plodnosti, ale postupne v čoraz väčšej miere aj rodenia prvého dieťaťa [8]. Viacerí autori [1, 4] uvádzajú, že súčasný proces odkladania predstavuje tak špecifickú a v mnohých aspektoch historicky jedinečnú kapitolu v premene ľudskej reprodukcie, že ju identifikujú ako samostatnú tranzíciu plodnosti (postponement transition). Na druhej strane však viaceré domáce analýzy [9, 10] poukazujú na skutočnosť, že v populácii Slovenska stále zostáva určitá podskupina žien, ktoré sa aj napriek týmto transformačným zmenám stávajú matkami v mladom až veľmi mladom veku.

Hlavnou snahou príspevku bude analyzovať skoré aj neskoré materstvo na Slovensku, ich miesto v reprodukčnom správaní v dlhšom časovom aspekte, poukázať na hlavné zmeny a vývojové trendy, ktorými prešli zhruba od konca prvej svetovej vojny, a súčasne identifikovať prípadné regionálne rozdiely, ktoré sa vytvorili na začiatku 90. rokov a v poslednom období.

2. KONCEPT SKORÉHO A NESKORÉHO MATERSTVA A ICH VÝVOJ NA SLOVENSKU

Nikdy v histórii sa ženy v Európe nestávali matkami tak neskoro, ako je to od začiatku 21. storočia [5]. Kohler a kol. [4] dopĺňajú, že súčasné trendy vo vývoji plodnosti sú v postmoderných spoločnostiach charakterizované rastúcim trvalým, nereverzibilným odkladaním plodnosti naprieč širokou škálou socioekonomických podmienok. Proces odkladania je analyzovaný v desiatkach špecializovaných štúdií [napr. 1, 2, 5, 6, 8], ktoré sa venujú rôznym aspektom (napr. historickým trendom, teoretickým ukotvením neskorého a veľmi neskorého materstva, ich dôsledkami a pod.) Z hľadiska vekového vymedzenia Toulemon [13] definuje neskorú plodnosť ako plodnosť žien vo veku 35 a viac rokov. Mierne odlišné vymedzenie poskytuje Billari a kol. [2], ktorí uvádzajú, že ako neskorú plodnosť (*late-fertility*) je možné označiť plodnosť žien vo veku 40 a viac rokov, pričom plodnosť žien vo veku 45 a viac rokov definujú ako veľmi neskorú plodnosť (*very late fertility*). S tým je spojené označenie veku žien 40 a viac rokov ako pokročilý reprodukčný vek (*advanced childbearing age*) a 45 a viac rokov ako veľmi pokročilý reprodukčný vek (*very advanced childbearing age*). Keďže na Slovensku v minulom režime bola plodnosť vo veku nad 35 rokov veľmi nízka a celkovo reprodukcia bola výrazne koncentrovaná do prvej polovice reprodukčného veku, za neskoré materstvo budeme považovať už plodnosť vo veku 35 a viac rokov, pričom sa zvlášť pozrieme aj na úroveň a zmeny v intenzite plodnosti v pokročilom a veľmi pokročilom reprodukčnom veku.

V prípade mladého materstva sa vymedzenie opiera o vek 20, resp. 25 rokov. Keďže ešte donedávna bola reprodukcia vo veku 20 – 24 rokov na Slovensku kľúčová pre celkovú plodnosť žien, budeme mladé materstvo ohraničovať vekom 20 rokov.

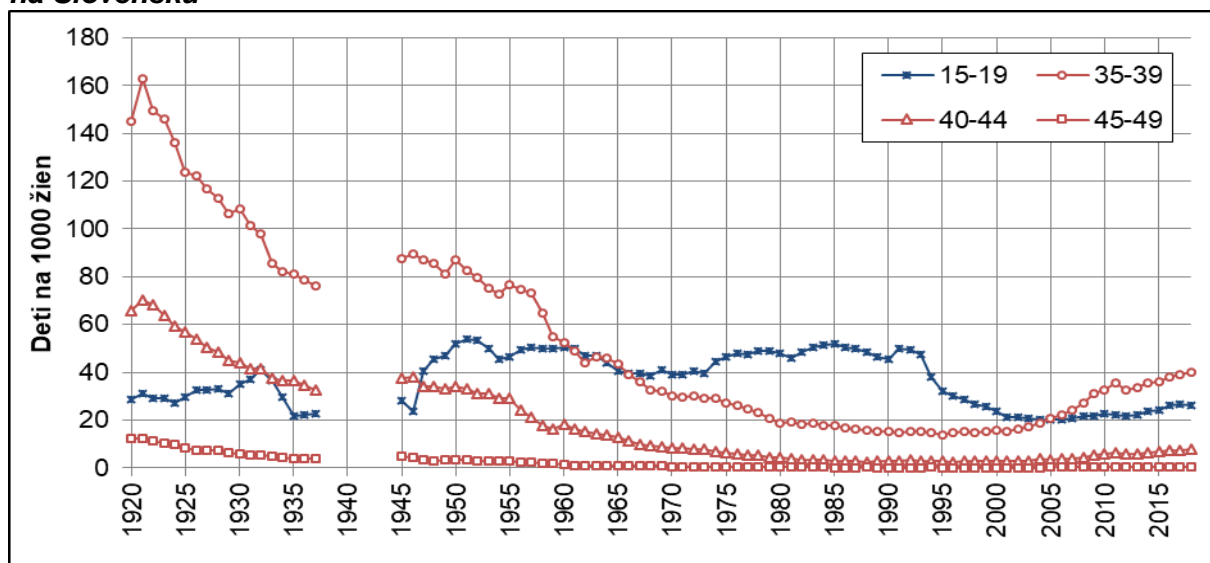
Po prvej svetovej vojne sa Slovensko z pohľadu transformácie reprodukčného správania v rámci demografickej revolúcie nachádzalo stále ešte len na polceste k modernému charakteru reprodukcie. Navyše povojnová kompenzačná fáza a s ňou spojený prudký nárast plodnosti dočasne zastavili kontinuálny pokles intenzity rodenia detí. Aj preto na začiatku 20. rokov minulého storočia vidíme pomerne výrazné zvýšenie plodnosti vo veku 35 – 39 rokov. V starších vekoch bol tento jav už menej výrazný a u najmladších žien vo veku do 20 rokov sa v podstate neprejavil vôbec. Po tom, ako odzneli priaznivé reprodukčné podmienky vytvorené v krátkom kompenzačnom období, nastal prudký pokles plodnosti, ktorý sa opätovne najviac týkal žien vo veku 35 – 39 rokov. Klesala však aj intenzita rodenia detí vo veku 40 a viac rokov. Tieto zmeny boli v prevažnej miere odzrkadlením ďalšieho šírenia a prehľbovania vedomého obmedzovania plodnosti a veľkosti rodiny v rámci demografickej revolúcie. Ako ukázali vo svojich prácach Šprocha – Tišliar [11, 12], práve medzivojnové obdobie predstavovalo kľúčový míľnik na ceste k modernej forme reprodukčného správania populácie Slovenska, ktorý sa dotýkal najmä redukcie detí vyššieho poradia a teda aj starších vekov reprodukčného obdobia. Na druhej strane v najmladšom veku identifikujeme spočiatku stagnáciu, ktorú vystriedal mierny rast plodnosti v druhej polovici 20. rokov. Ten pravdepodobne zastavili nepriaznivé životné podmienky, ktoré vytvorila hospodárska kríza v 30. rokoch. V staršom veku sa pokles plodnosti ešte viac prehĺbil a najmä vo veku 35 – 39 rokov sa pomerne výrazne medziročne urýchlil. V najmladšom veku bol spomínaný pokles tiež pomerne značný, a preto už v polovici 30. rokov dosahovala plodnosť žien vo veku do 20 rokov najnižšiu úroveň v medzivojnovom období.

Z hľadiska príspevkov jednotlivých sledovaných vekových skupín bol vývoj v podstate identický s celkovým vývojom intenzity plodnosti. Po prvej svetovej vojne klesala váha plodnosti žien vo veku 35 – 39 rokov z takmer jednej pätiny pod hranicu 15 %. Vo veku nad 40 rokov sa v povojnovom období celkovo realizovala ešte takmer desatina plodnosti, ale v druhej polovici 30. rokov to už nebolo ani 7 %. Hlavnou zložkou pritom však bola plodnosť žien vo veku 40 – 44 rokov, keďže vo veku nad 45 rokov len v prvej dekáde povojnového obdobia prekračovala hranicu 1 %. Na druhej strane vekového spektra sa príspevky najmladších žien k celkovej plodnosti postupne zvýšili z 3 % až nad 6 %, no spomínaný pokles po roku 1933 spôsobil prudké zníženie na hranicu približne 4 %. Uvedené zmeny spôsobili, že kým na začiatku 20. rokov sledované vekové skupiny sa spoločne podieľali na približne 30 % plodnosti, na konci existencie medzivojnového Československa to už nebola ani jedna štvrtina.

Pre obdobie rokov 1938 – 1944 nedisponujeme potrebnými údajmi na konštrukciu vekovo špecifických mier plodnosti, preto miery, ako aj príspevky analyzovaných vekových skupín k celkovej reprodukcií žien na Slovensku môžeme sledovať opätovne až od roku 1945. V porovnaní s obdobím pred koncom existencie medzivojnového Československa je zrejmé, že intenzita rodenia detí vzrástla viac-menej vo všetkých analyzovaných vekových skupinách. Najmenšie zmeny vidíme v najstaršom a najmladšom veku. Celkovo sa sledované veky v roku 1945 podieľali na približne 26 % z celej plodnosti. Ďalší vývoj sa niesol najprv v pozvoľnom poklese intenzity rodenia detí vo veku 35 a viac rokov, ktorý sa v druhej polovici 50. rokov zrýchlil. V podstate kontinuálne prebiehal až do polovice 90. rokov, keď intenzita plodnosti v týchto vekových skupinách dosiahla svoje minimálne hodnoty. Z grafu č. 1 je tiež zrejmé, že prijatie komplexu pronatalitných opatrení koncom 60. a v prvej polovici 70. rokov sa žien vo veku 35 a viac rokov v podstate nedotklo. Len na začiatku 70. rokov identifikujeme dočasné medziročné zastavenie poklesu, ktoré však veľmi rýchlo prešlo do ďalšej fázy znižovania reprodukcie. Uvedený trend sa následne prejavil aj vo váhe plodnosti žien vo veku 35 a viac rokov na celkovej úrovni rodenia detí. Kým ešte v druhej polovici 40. rokov sa v tomto veku realizovala približne pätina, o približne dve desaťročia to už nebola ani desatina a od prvej polovice 80. do prvej polovice 90. rokov váha tejto vekovej skupiny klesla dokonca pod hranicu 5 %. Plodnosť žien starších ako 35 rokov tak na celkovej reprodukcií zohrávala v podstate marginálnu úlohu. To bol výsledok spomínaného dokončenia vedomého obmedzovania reprodukcie a veľkosti rodiny, čoraz väčšej koncentrácie plodnosti do prvej polovice reprodukčného obdobia a s tým súvisiaceho mladnutia vekového profilu mier plodnosti. Tieto zmeny sa tak následne odzrkadlili aj vo vývoji mier plodnosti a jej váhy u žien vo veku do 20 rokov. Na rozdiel od najstarších vekových skupín intenzita rodenia detí u -náštročných dievčat mala na Slovensku po druhej svetovej vojne rastúci trend. Ten bol prerušený miernym poklesom začiatkom 50. rokov a následne aj v 60. rokoch, keď v ich druhej polovici došlo k určitej stagnácii na úrovni približne 40 detí na 1000 žien. Práve v tomto období nastala situácia, keď intenzita, s akou sa matkami stávali -náštročné dievčatá, prekonalala úroveň rodenia detí dospelých žien vo veku 35 a viac rokov (graf č. 1). Na rozdiel od týchto starších vekových skupín však komplex pronatalitných opatrení priniesol určité oživenie plodnosti u najmladších žien, vďaka čomu sa daný rozdiel ešte viac prehĺbil. Vďaka tomuto vývoju došlo tiež k zvýšeniu podielu plodnosti žien vo veku do 20 rokov na celkovej plodnosti. Kým po druhej svetovej vojne sa ich príspevky pohybovali pod hranicou 5 %, od konca 70. rokov prekonalali desatinu a na začiatku

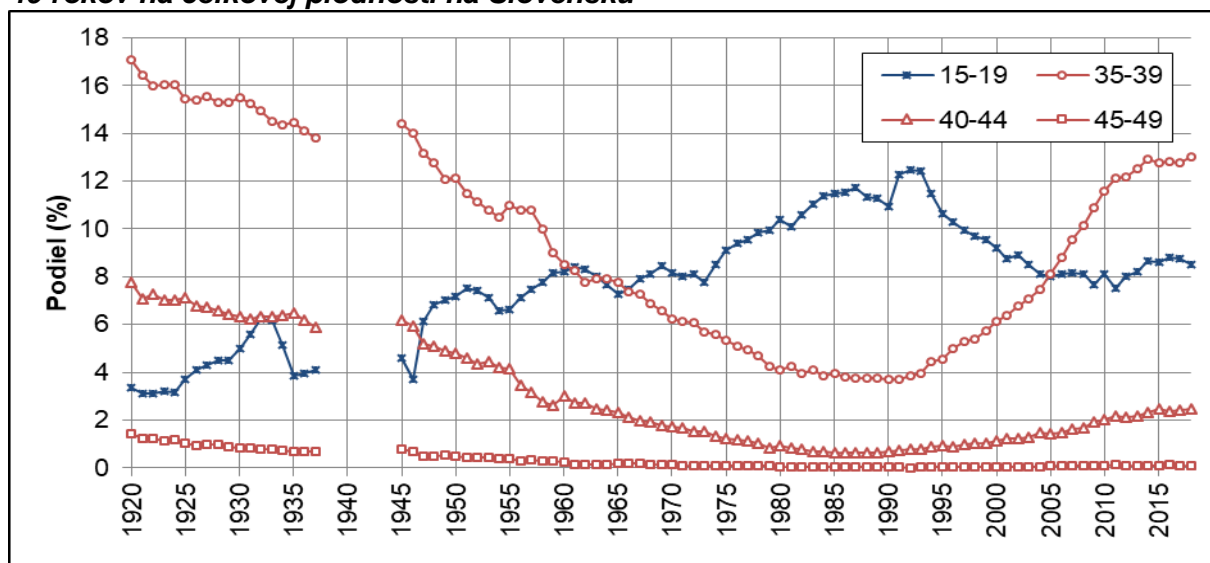
90. rokov sa dostali na svoje historické maximum s viac ako 12 % (graf č. 2). Ako sme spomenuli v úvode, nasledujúce obdobie sa nesie v historicky jedinečných transformačných zmenách reprodukčného správania, pričom jedným z hlavných znakov je odkladanie materského štartu a posun maximálnej úrovne plodnosti do vyššieho veku. To sa odzrkadilo aj na prudkom poklese intenzity a váhy plodnosti žien vo veku do 20 rokov. Približne od začiatku nového milénia však došlo k stabilizácii približne na úrovni 20 detí na 1000 žien, resp. 8 %. V posledných rokoch dokonca identifikujeme mierny nárast intenzity, ako aj samotného príspevku k celkovej úrovni plodnosti. Podľa posledných dostupných údajov sa tak v priemere vo veku 15 – 19 rokov narodí niečo viac ako 26 detí na 1000 žien daného veku, čo predstavuje približne 8,5 % z hodnoty úhrnnej plodnosti.

Graf č. 1: Vývoj mier plodnosti vo veku 15 – 19 rokov a 35 – 39, 40 – 44 a 45 – 49 rokov na Slovensku

Zdroj údajov: Pohyb obyvateľstva v Československu v rokoch 1920 – 1937 a 1945 – 1991 a Pohyb obyvateľstva na Slovensku 1992 – 2018; výpočty autora

Graf č. 2: Vývoj podielu plodnosti žien vo veku 15 – 19 rokov a 35 – 39, 40 – 44 a 45 – 49 rokov na celkovej plodnosti na Slovensku

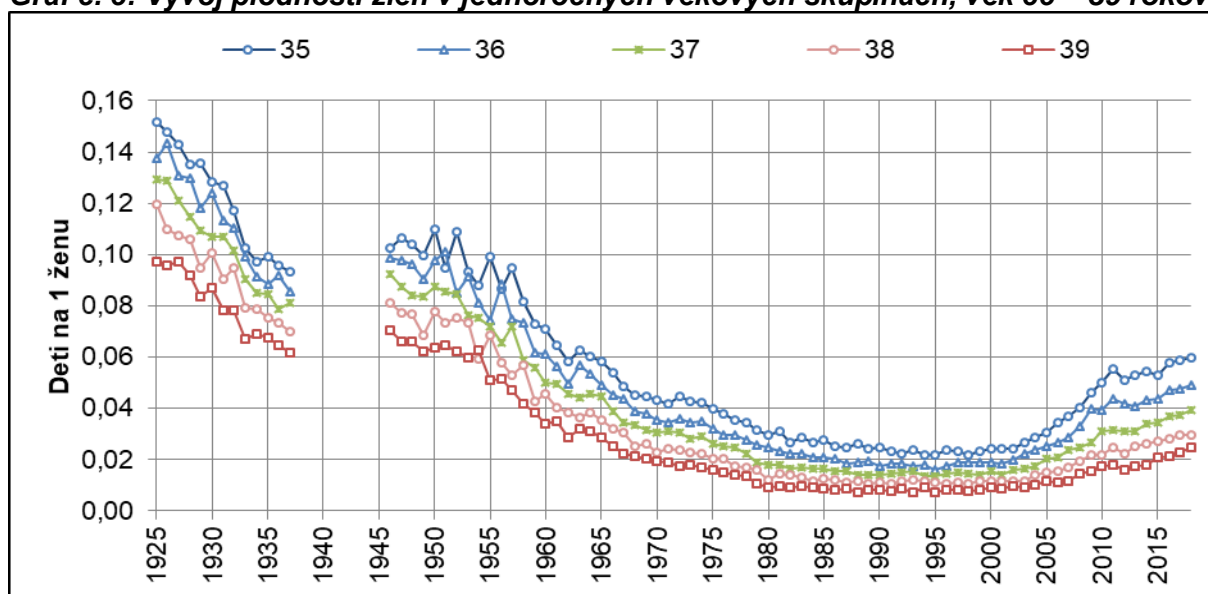
Zdroj údajov: Pohyb obyvateľstva v Československu v rokoch 1920 – 1937 a 1945 – 1991 a Pohyb obyvateľstva na Slovensku 1992 – 2018; výpočty autora

V neskorom a veľmi neskorom veku však situácia bola opačná. Od svojho minima z prvej polovice 90. rokov došlo v spojitosti s odkladaním a procesom rekuperácie týchto odložených pôrodov k nárastu intenzity rodenia detí vo veku 35 a viac rokov a tým postupne aj k zvyšovaniu váhy plodnosti v tomto vekovom spektre. Aj vzhľadom na biologické danosti a čiastočne aj vekové normy sa to týka najmä vekového intervalu 35 – 39 rokov. Približne od roku 2005 je v tejto vekovej skupine už vyššia plodnosť ako u najmladších žien a v súčasnosti dosahuje približne 40 detí na 1000 žien. Ako je však zrejmé z grafu č. 1, ani zďaleka to nie je úroveň, akú sme na Slovensku pozorovali v medzivojnovom či povojnovom období. Rovnako aj vo veku 40 a viac rokov je posledná známa úroveň plodnosti ďaleko za hodnotami, ktoré sa na Slovensku dali identifikovať ešte v 50. či na začiatku 60. rokov. Vzhľadom na zmeny v rozložení plodnosti však váha týchto vekových skupín (s výnimkou najstaršej) už nie je nezanedbateľná. Ak napríklad vo veku 35 – 39 rokov na začiatku 90. rokov sa realizovalo ani nie 5 % z celkovej plodnosti, v súčasnosti je to 13 %. Vo veku 40 – 44 rokov je to 2,5 % v porovnaní s necelým 1 % z prvej polovice 90. rokov.

Bližší pohľad na vývoj intenzity plodnosti v sledovaných vekových skupinách nám ukazuje, že v nich existujú tiež pomerne veľké diferencie v úrovni, ako aj vývojových trendoch. Vzhľadom na dlhodobu všeobecne veľmi nízku plodnosť žien vo veku nad 45 rokov sa zameriame len na vek 35 – 39 rokov a 40 – 44 rokov.

Grafy č. 3 a č. 4 potvrdzujú hlavné vývojové trendy, ktoré sme už pozorovali pri hodnotení celých 5-ročných vekových skupín. Ukazuje sa tiež, že na Slovensku dlhodobo platí negatívny vekový gradient, keď s každým jedným starším vekom klesala intenzita plodnosti. Súčasne je však zrejmé, že tieto diferencie medzi jednotlivými vekovými skupinami mali dlhodobu klesajúci trend spolu s celkovým poklesom úrovne plodnosti. Najmenšie rozdiely tak nachádzame v období najnižšej úrovne plodnosti – v prvej polovici 90. rokov. S postupným presadzovaním procesu rekuperácie a s ňou spojeného oživenia plodnosti nastáva tak pomerne značná divergencia v úrovni plodnosti medzi jednotlivými jednotkami vekov, pričom platí, že s každým ďalším vekom intenzita rodenia detí signifikantne klesá.

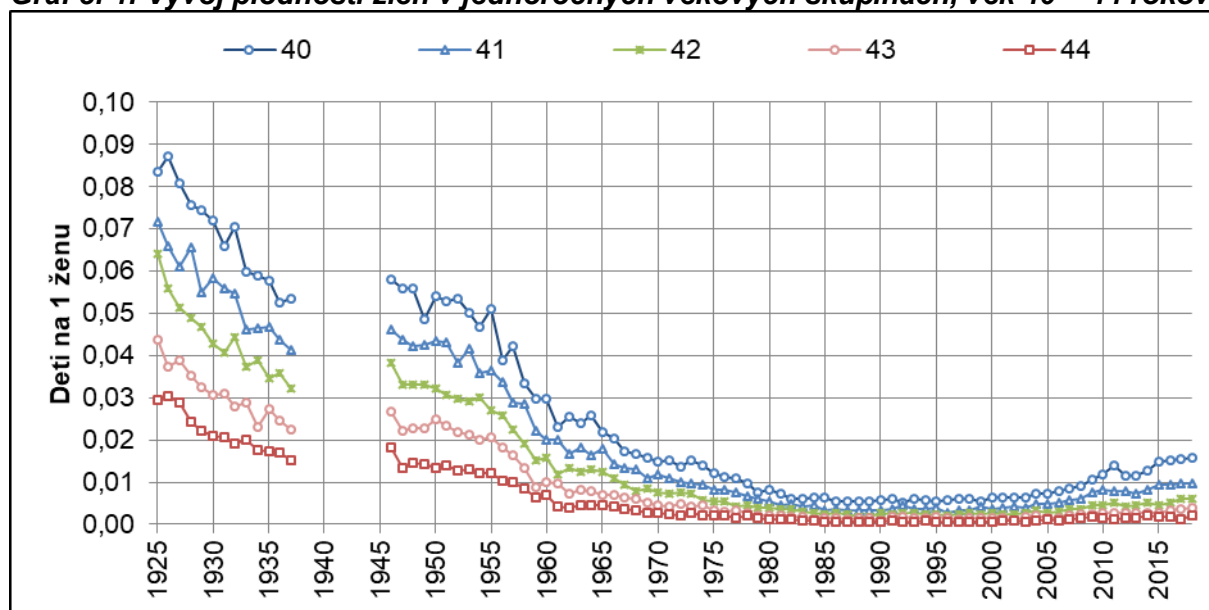
Graf č. 3: Vývoj plodnosti žien v jednoročných vekových skupinách, vek 35 – 39 rokov

Zdroj údajov: Pohyb obyvateľstva v Československu v rokoch 1920 – 1937 a 1945 – 1991 a Pohyb obyvateľstva na Slovensku 1992 – 2018; výpočty autora

To je veľmi dôležitá informácia najmä v súvislosti s procesom odkladania a predlžovania obdobia bezdetnosti, resp. realizáciou cieleného počtu narodených detí. V prípade zväčšovania rozdielov medzi jednotkami veku, teda keď s každým ďalším vekom nedochádza k naplneniu reprodukcie, sa zvyšuje a prehĺbuje riziko, že tie sa nemusia napokon realizovať. Je potrebné si pritom uvedomiť, že s presunom čoraz väčšej časti plodnosti (a najmä rodenia prvého dieťaťa) do druhej polovice reprodukčného veku sa pri tomto stave výrazne skracuje reprodukčný interval a pri snahe stať sa matkou viackrát sa tieto reprodukčné zámery čoraz viac musia koncentrovať do úzkeho vekového rozpätia. To so sebou, samozrejme, prináša riziko ich nenaplnenia a najmä otázky spojené s rekuperáciou druhého a prípadne ďalšieho dieťaťa.

Graf č. 4: Vývoj plodnosti žien v jednoročných vekových skupinách, vek 40 – 44 rokov

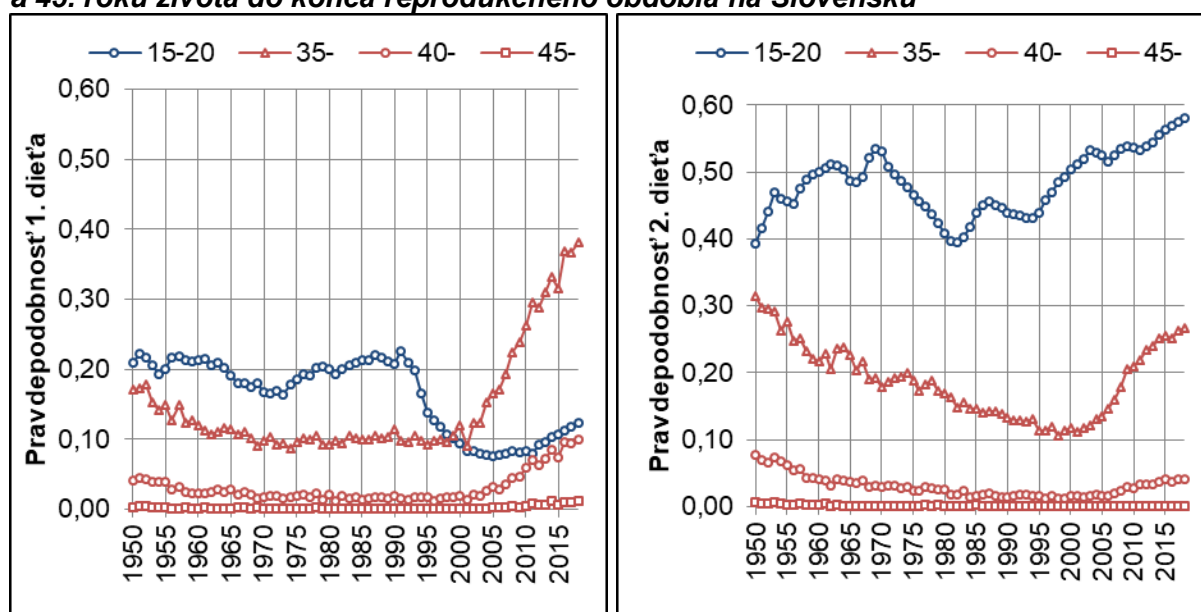
Zdroj údajov: Pohyb obyvateľstva v Československu v rokoch 1920 – 1937 a 1945 – 1991 a Pohyb obyvateľstva na Slovensku 1992 – 2018; výpočty autora

Najlepšie je možné pozorovať vývoj intenzity plodnosti v sledovaných vekových skupinách v spojitosti s poradím prostredníctvom podmienených pravdepodobností. Tie vychádzajú z prierezových inkrementno-dekrementných tabuliek plodnosti, ktoré sú pre Slovensko konštruované od roku 1950. Grafy č. 5 a 6 umožňujú sledovať pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene a druhého dieťaťa žene s jedným dieťaťom v príslušných vekových skupinách. Pri materskom štarte sa potvrdzuje povojnový pokles šancí stať sa matkou vo vyššom veku a následná stabilizácia na pomerne nízkej úrovni. Dlhodobo pritom mali bezdetné -násťročné dievčatá vyššiu pravdepodobnosť stať sa matkou medzi 15. a 20. rokom života ako ženy od 35., 40. a 45. narodenín do konca reprodukčného veku (50. roku života). V poslednom desaťročí 20. storočia sa však táto stabilita končí a sme svedkami výrazných zmien, ktoré už predznamenal vývoj vekovo špecifických mier plodnosti. Predovšetkým dochádza k výraznému nárastu pravdepodobnosti, že sa bezdetná žena vo veku 35 rokov stane ešte aspoň raz matkou pred ukončením reprodukčného obdobia. V súčasnosti už táto pravdepodobnosť dosahuje takmer 40 %, kým počas takmer celého minulého politického režimu to bolo len približne 10 % (pozri graf č. 5). Pomerne výrazne vzrástla tiež pravdepodobnosť, že sa bezdetná žena stane matkou vo veku nad 40 rokov. Dlhodobo pritom bola pravdepodobnosť vzniku tejto

demografickej udalosti na Slovensku v podstate zanedbateľná (graf č. 5). Podľa posledných dostupných údajov už dosahuje hranicu 10 %. Ako je zrejmé z grafu č. 5, po dovŕšení 45. roku života však pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa stále zostáva minimálna.

U najmladších žien sa pravdepodobnosť vzhľadom na prudké odkladanie materského štartu najprv pomerne výrazne znížila. Z viac ako 20 % na začiatku 90. rokov klesla o viac ako polovicu. V poslednej dekáde však dochádza k nárastu a pravdepodobnosť, že sa bezdetná žena stane matkou medzi 15. a 20. rokom života už prekračuje hranicu 12 %. Vysvetlenie tohto špecifického vývojového trendu by sa mohlo opierať o rastúci vplyv žien z marginalizovaných rómskych komún na celkovú plodnosť [bližšie pozri 10], u ktorých skorý začiatok reprodukčnej dráhy stále zostáva veľmi dôležitou súčasťou nastavenia ich prokreatívneho správania [10].

Graf č. 5 a 6: Pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene a druhého dieťaťa žene s jedným dieťaťom medzi 15. a 20. rokom života a po dovŕšení 35., 40. a 45. roku života do konca reprodukčného obdobia na Slovensku

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autora

Koncentrácia plodnosti do úzkeho vekového intervalu a s tým spojené časté ukončenie reprodukčnej dráhy ešte pred dovŕšením 30. roku života sa premietlo aj do postupného kontinuálneho poklesu pravdepodobností narodenia druhého dieťaťa ženám, ktoré sa už raz stali matkou po dovŕšení 40. a najmä 35. roku. Kým na začiatku 50. rokov jej hodnota ešte prekračovala hranicu 30 %, v druhej polovici 90. rokov dosahovala minimálnu úroveň. Približne len desiatim ženám zo 100, ktoré mali jedno dieťa sa po 35. roku narodilo ďalšie dieťa. Vo vyššom veku táto pravdepodobnosť bola v podstate zanedbateľná. Približne od začiatku nového milénia však pozorujeme pomerne prudký rast týchto pravdepodobností. Ten súvisí tiež s naštartovaním procesu rekuperácie a to aj v prípade druhých detí. V súčasnosti tak žena s jedným dieťaťom v presnom veku 35 rokov má už takmer 26 % šancu, že sa jej do konca reprodukčného obdobia narodí ešte jedno dieťa. Vo veku 40 rokov táto pravdepodobnosť však stále zostáva veľmi nízka, a to zhruba na úrovni 4 %. Je preto zrejmé, že ak sa ženám nepodarí stať matkou a tiež matkou dvoch detí pred

dovršením 40. roku života, je zatiaľ na Slovensku veľmi malá šanca, že sa na tom niečo ešte zmení do dovŕšenia konca reprodukčného obdobia.

Vývoj podmienených pravdepodobností druhého dieťaťa tiež poukazuje na dôležitý jav platný pre populáciu Slovenska v podstate dlhodobo. Ak sa žena stala matkou vo veľmi mladom veku, existovala pomerne vysoká šanca, že sa jej narodí v mladom veku aj druhé dieťa. Z grafu č. 6 je zrejmé, že táto pravdepodobnosť oscilovala na úrovni 40 – 50 %, pričom v poslednom období dokonca pomerne prudko rastie a už takmer dosahuje hranicu 60 %. Opätovne však musíme upozorniť, že je to reprodukčný model len určitej špecifickej populačnej podskupiny, pretože skoré až veľmi skoré materstvo a rodičovstvo sa stávajú na Slovensku marginálnymi reprodukčnými stratégiami. Ak však k tomu predsa len dôjde, vývoj pravdepodobností ukazuje, že sa posilňuje šanca na to, že sa takáto žena stane matkou aj druhýkrát a to ešte pred dovŕšením 20. roku života. Posledné vývojové zmeny v reprodukčnom správaní tak na jednej strane poukazujú na pokračujúci trend presunu plodnosti do vyššieho veku s čoraz vyššími šancami rodenia prvého i druhého dieťaťa až po 35 rokoch, no súčasne tiež poukazujú na zvyšujúcu sa váhu a intenzitu rodenia detí určitej podskupiny -násťročných žien. To sa následne prejavuje aj na priebehu vekovo špecifických mier plodnosti, keď okolo 20. roku života vzniká a postupne sa formuje určité sekundárne maximum. Spoločne tieto trendy prispievajú k prehĺbovaniu celkovej vekovej diverzifikácii reprodukčných dráh žien na Slovensku.

3. PRIESTOROVÁ DIFERENCIÁCIA SKORÉHO A NESKORÉHO MATERSTVA NA SLOVENSKU

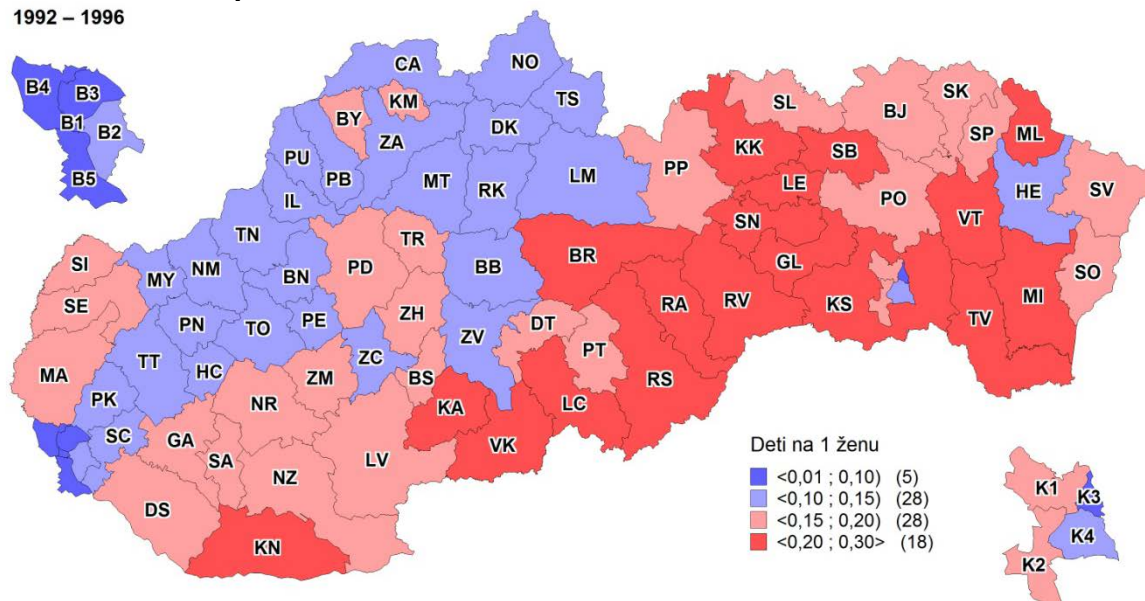
Z hľadiska priestorovej diferenciácie plodnosti na Slovensku sa pri určitom zovšeobecnení dá povedať, že na západnom a z veľkej časti aj strednom Slovensku (s výnimkou okresov krajného severu a juhu) sa postupne vytvára model poznačený výrazným odkladaním rodenia detí do vyššieho veku, pričom pre celkovú intenzitu plodnosti je rozhodujúcim faktorom úspešnosť žien pri realizácii týchto odložených reprodukčných zámerov. Na druhej strane stojí väčšina okresov východného a severovýchodného Slovenska (s výnimkou krajných prihraničných regiónov), kde pozorujeme pretrvávanie skoršieho začiatku reprodukčnej dráhy a vo všeobecnosti aj celkovo vyššiu úroveň plodnosti. Tá je v mnohých smeroch ovplyvnená najmä prítomnosťou rómskeho etnika a predovšetkým žien žijúcich v špecifickom prostredí marginalizovaných rómskych komunít.

Priestor s najvyššou celkovou intenzitou plodnosti žien vo veku do 20 rokov sa od 90. rokov zmenšil a obmedzuje sa na okresy ležiace na juhu stredného a východného Slovenska v páse od Lučenca po Michalovce. Na severe do tejto skupiny v súčasnosti patria ešte ďalšie 4 okresy. Znamená to, že v porovnaní s prvou polovicou 90. rokov došlo k značnej redukcii plodnosti najmladších žien na juhu a juhozápade Slovenska, pričom sa vytvoril v podstate kompaktný priestor západného a väčšiny okresov stredného Slovenska s veľmi nízkou intenzitou rodenia detí pred dovŕšením 20. roku života. V prvom sledovanom období pritom išlo len o niektoré mestské okresy Bratislavy a Košíc. Vo všeobecnosti tak môžeme v súčasnosti už Slovensko rozdeliť na oblasť západu a stredú s nízkou až veľmi nízkou plodnosťou -násťročných dievčat a naopak, časť juhu stredného a väčšinu okresov východného Slovenska tvoriacich oblasť s nadpriemernou až výrazne nadpriemernou intenzitou rodenia detí vo veku do 20 rokov.

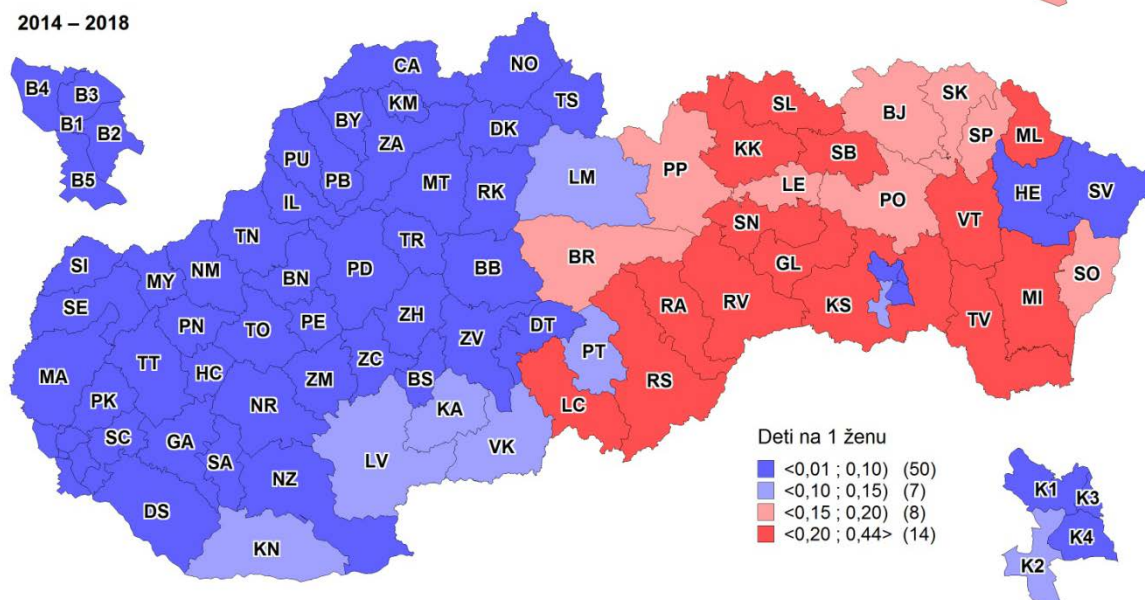
Obdobný priestorový obraz poskytuje aj rozloženie príspevkov plodnosti žien vo veku do 20 rokov k celkovej plodnosti v jednotlivých okresoch Slovenska. Jednak sledujeme redukciu samotnej úrovne podielu plodnosti danej skupiny žien, ako aj zmenšenie priestoru s maximálnymi príspevkami a jeho redukciu na okresy východného Slovenska. V dvoch z nich (Rimavská Sobota, Gelnica) sa ženy vo veku do 20 rokov podieľajú viac ako pätinou na celkovej plodnosti. V ďalších 9 okresoch v tomto priestore sa príspevky pohybujú na úrovni 15 – 20 % (pozri obr. č. 2).

Obr. č. 1: Celková plodnosť žien vo veku do 20 rokov v okresoch Slovenska

1992 – 1996

2014 – 2018

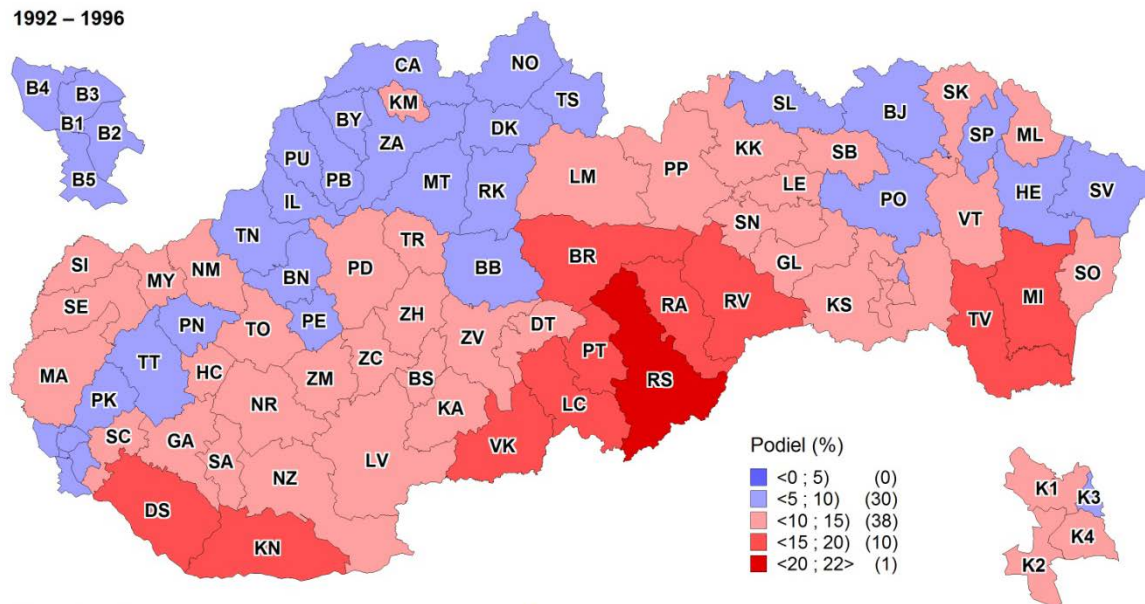
Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autora

Vo väčšine okresov západného a stredného Slovenska však podiel plodnosti -náštročných žien neprekračuje hranicu 5 %. Také nízke podiely v prvej polovici 90. rokov nedosahovali pritom žiadne okresy na Slovensku. Aj to svedčí o dynamickej úrovni odkladania plodnosti v tomto veku, jeho marginálnej pozícií z pohľadu reprodukcie a naopak, špecifickom charaktere reprodukcie okresov, v ktorých je jej váha nadpriemerná.

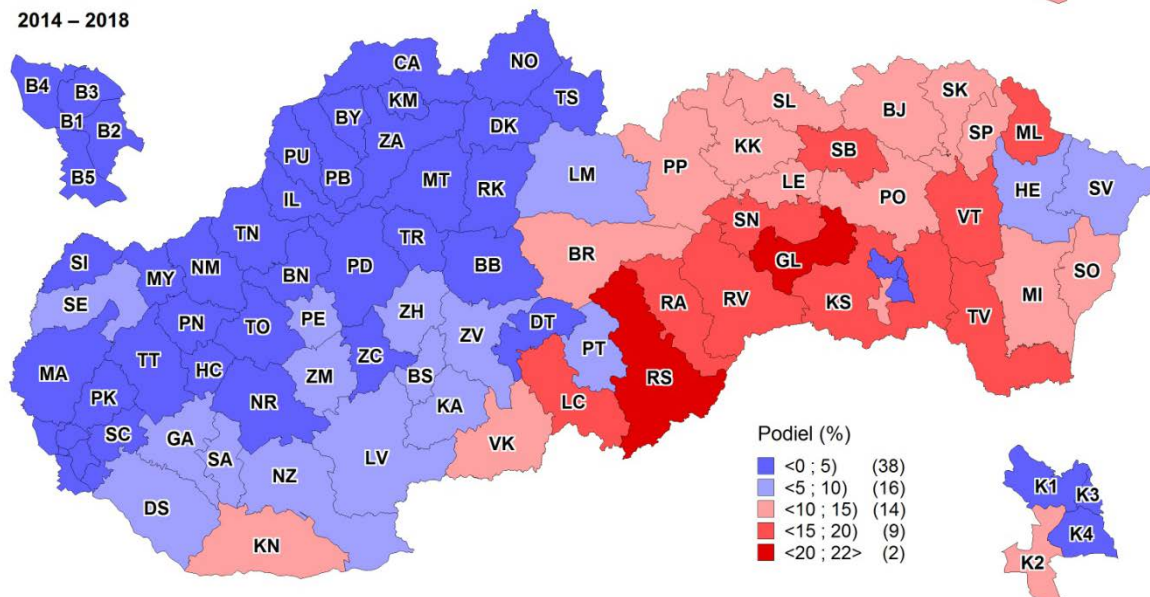
Ako je zrejmé z obr. č. 3 a č. 4, vyššie spomínaná výrazná koncentrácia plodnosti do prvej polovice reprodukčného veku sa ešte aj v 90. rokoch minulého storočia odrážala na veľmi nízkej intenzite reprodukcie vo veku 35 – 39 rokov a ich príspevkoch na celkovej plodnosti v podstate vo väčšine okresoch Slovenska. Len na severe stredného a východného Slovenska môžeme vzhľadom na častejšie rodenie tretieho a ďalších detí identifikovať mierne vyššiu úroveň a podiel plodnosti v tomto veku.

Obr. č. 2: Podiel plodnosti žien vo veku do 20 rokov k celkovej plodnosti žien v okresoch Slovenska

1992 – 1996

2014 – 2018

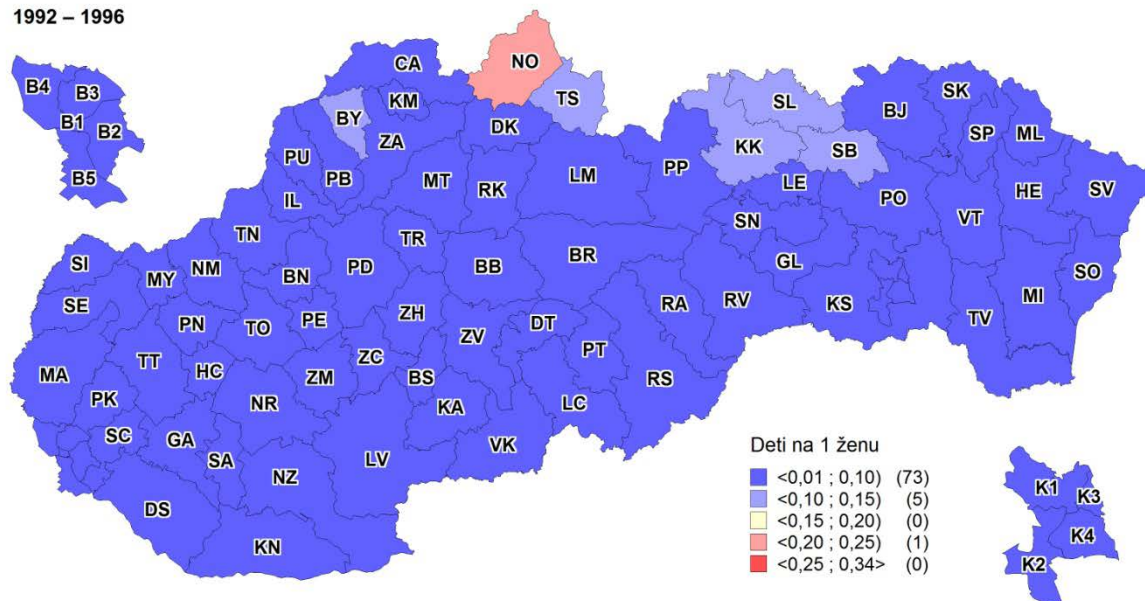

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autora

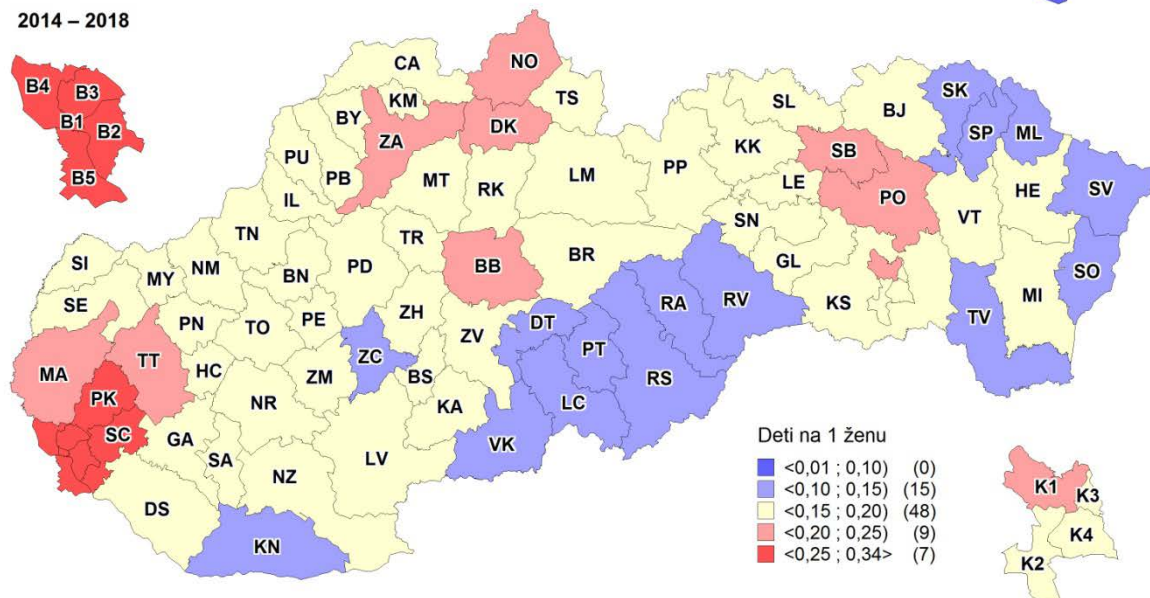
Pomerne intenzívne odkladanie reprodukcie a naštartovanie procesu rekuperácie prispeli, že vo veku 35 – 39 rokov sa v podstate vo všetkých okresoch Slovenska plodnosť do súčasnosti zvýšila a rovnako vzrástla aj jej váha na celkovej hodnote úhrnnej plodnosti. Hlavnú úlohu plodnosť v tomto veku zohráva v okresoch Bratislavy a v jej zázemí, ďalej v okrese Trnava, Piešťany a Trenčín na západnom, v okrese Zvolen a Banská Bystrica na strednom Slovensku a v okrese Košice I na východe.

Obr. č. 3: Celková plodnosť žien vo veku 35 – 39 rokov v okresoch Slovenska

1992 – 1996

2014 – 2018

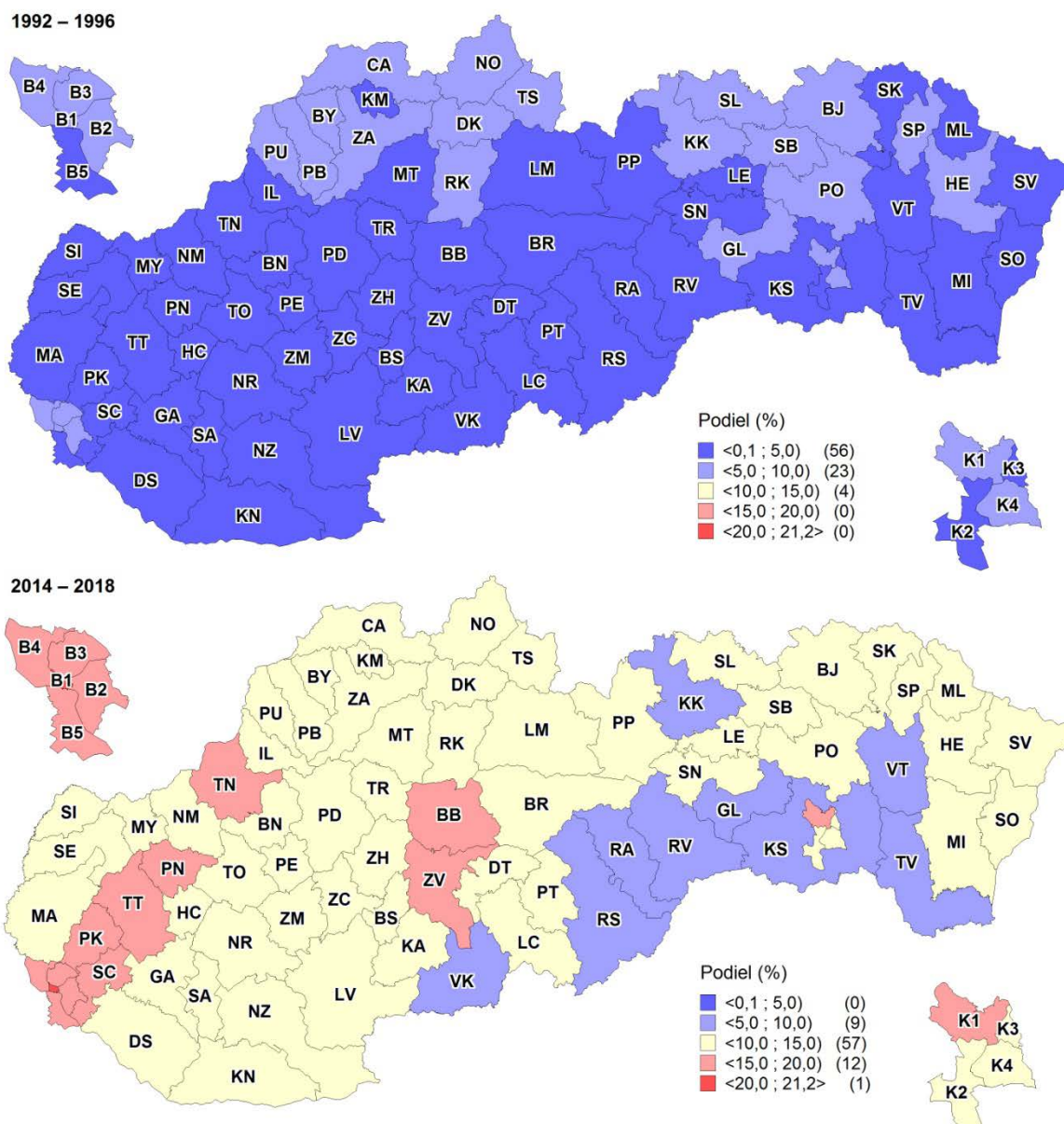
Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autora

V týchto celkoch sa plodnosť žien vo veku 35 – 39 rokov podieľa na 15 – 22 % z celkovej reprodukcie. Vo väčšine okresov Slovenska je jej príspevok na úrovni 10 – 15 %, kým v polovici 90. rokov to nebolo ešte ani 5 %. Podpriemernú intenzitu, ako aj váhu plodnosti predmetnej vekovej skupiny nachádzame v súčasnosti len na juhu stredného a východného Slovenska v páse prihraničných okresov (pozri obr. č. 3 a č. 4).

Veľmi neskorá plodnosť aj napriek určitému zvýšeniu od prvej polovice 90. rokov stále zostáva vo väčšine regiónoch Slovenska veľmi nízka. Ako ukazujú posledné dostupné údaje z rokov 2014 – 2018, s výnimkou okresu Bratislava I sa nepodieľa ani na 5 % z celkovej úrovne reprodukcie. Nadpriemernú plodnosť žien vo veku 40 a viac rokov môžeme tak z celoslovenského hľadiska identifikovať len v Bratislave, v okrese Pezinok a na severe Slovenska v okrese Námestovo (pozri obr. č. 5).

Aj napriek len miernemu nárastu celkovej plodnosti vo veku 40 a viac rokov a jej stále pomerne nízkej úrovni môžeme na Slovensku vidieť postupné utváranie niektorých oblastí, v ktorých tento proces prebieha o niečo rýchlejšie a tým sa pokročilý a veľmi pokročilý reprodukčný vek využíva o niečo častejšie na realizáciu reprodukčných plánov. Okrem vyššie spomínaných okresov ide tiež o zázemie hlavného mesta, ďalej mestské okresy Košíc, viaceré okresy na Považí a pomerne súvislý priestor severného Slovenska, ku ktorému sa pripája z pohľadu intenzity aj väčšina okresov východného Slovenska. Určité rozdiely pritom pozorujeme z hľadiska samotného formovania týchto priestorov. Kým okresy s veľkými hospodárskymi centrami a čiastočne aj viaceré celky na západe Slovenska sú priestorom, kde sa v pokročilom veku realizuje aj veľká časť materských štartov, na severe a východe Slovenska sú dôležitým pre vyššiu úroveň a váhu plodnosti v tomto veku najmä deti vyššieho poradia.

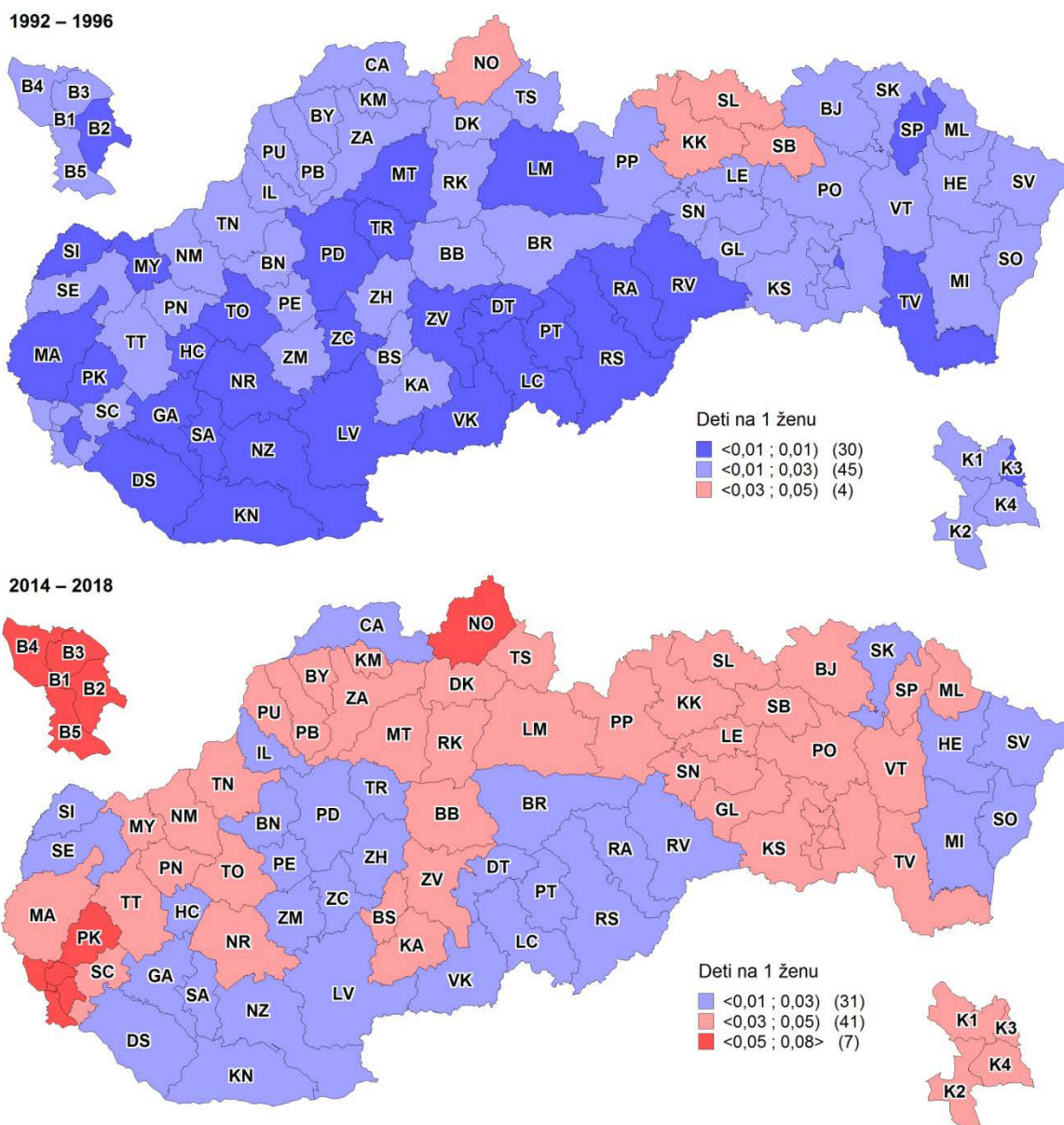
Obr. č. 4: Podiel plodnosti žien vo veku 35 – 39 rokov z celkovej plodnosti žien v okresoch Slovenska

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autora

Vo všeobecnosti je však zrejmé, že aj na regionálnej úrovni nie je tento pokročilý a veľmi pokročilý reprodukčný vek zatiaľ výraznejšie využívaný na realizáciu reprodukčných zámerov a drvivá väčšina z nich sa odohráva ešte pred dovŕšením 40. roku života. Na jednej strane môžeme hovoriť o prirodzenom biologickom poklese fekundity, no pri porovnaní s úrovňou plodnosti vo veku 40 a viac rokov s medzivojnovým obdobím, ako aj niektorými európskymi krajinami s najpokročilejším procesom odkladania reprodukcie je zrejmé, že Slovensko a väčšina jeho regiónov má v tomto veku ešte značné rezervy.

Obr. č. 5: Celková plodnosť žien vo veku 40 a viac rokov v okresoch Slovenska

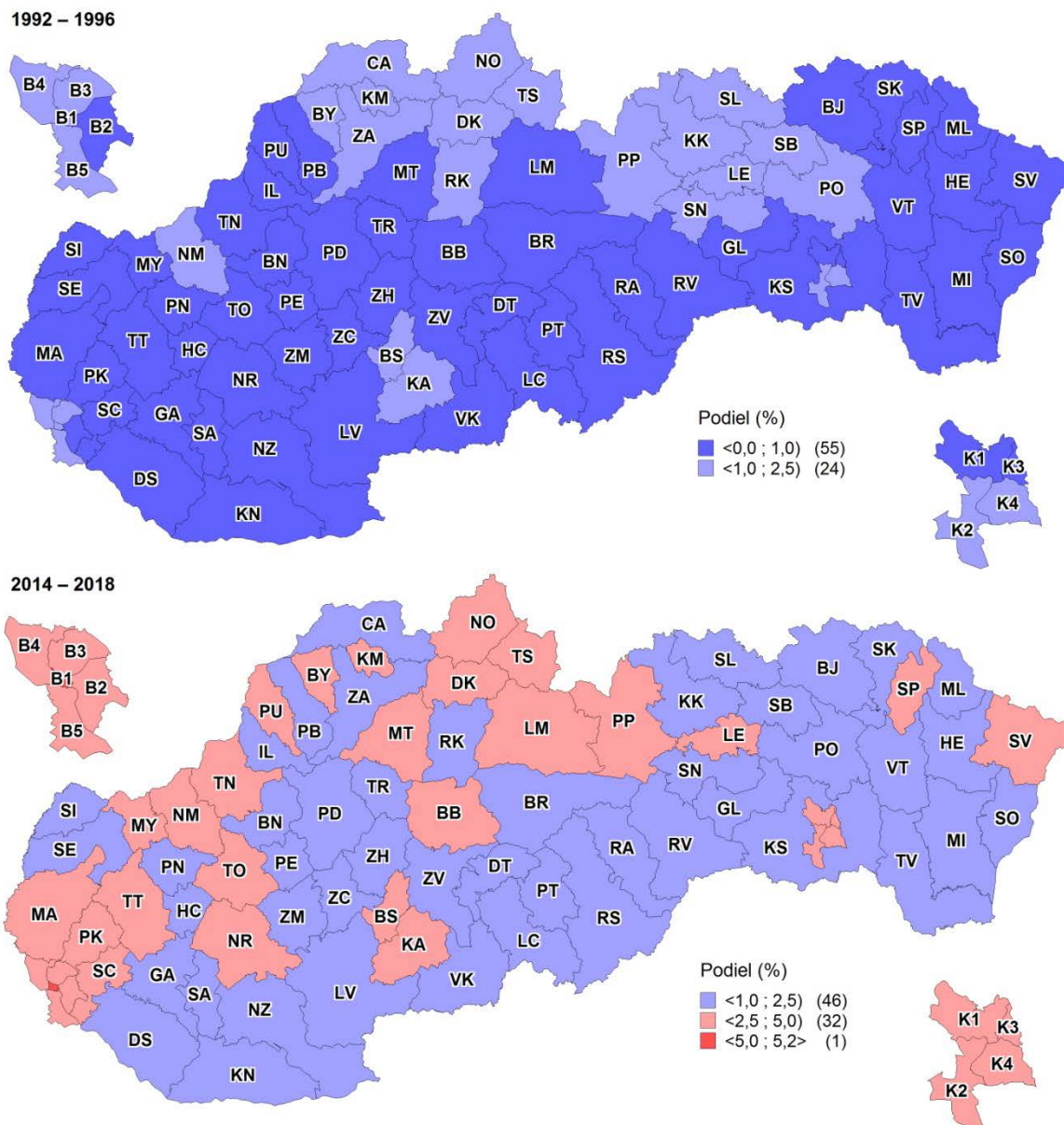

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autora

Postupný nárast plodnosti v pokročilom reprodukčnom veku signalizuje, že do budúcnosti budeme svedkami ďalšieho zvyšovania nielen samotnej intenzity, ale aj váhy plodnosti žien vo veku nad 40 rokov. V spojitosti s tým je potrebné ešte spomenúť existenciu vekových noriem na nevhodné materstvo a z biologického hľadiska zatiaľ obmedzené možnosti (v porovnaní so zahraničím) umelého

oplodnenia. Práve to sa môže stať jedným z kľúčových faktorov rýchlejšieho zvyšovania intenzity reprodukcie v pokročilom reprodukčnom období

Obr. č. 6: Podiel plodnosti žien vo veku 40 a viac rokov z celkovej plodnosti žien v okresoch Slovenska

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autora

4. ZÁVER

Plodnosť žien na Slovensku sa v dlhodobom kontexte po prvej svetovej vojne vyznačovala pomerne výraznou redukciou intenzity v pokročilom reprodukčnom veku, spočiatku najmä ako dôsledok pokračujúcej demografickej revolúcie a vedomého obmedzovania veľkosti rodiny a neskôr v období reálneho socializmu ako prejav reakcie na špecifické reprodukčné podmienky vytvorené minulým politickým režimom. S tým je úzko spojená výrazná koncentrácia plodnosti do prvej polovice reprodukčného veku a pokročilý a veľmi pokročilý reprodukčný vek sa stali v podstate marginálnymi a nepodstatnými na realizáciu reprodukčných zámerov. Na druhej strane však kombinácia viacerých aspektov prispela k čoraz väčšej preferencii

skorého a veľmi skorého materstva, čo sa odzrkadlilo na náraste plodnosti žien vo veku do 20 rokov. Tento špecifický reprodukčný vek tak zohrával až do konca minulého storočia dôležitejšiu úlohu pri celkovej reprodukcii na Slovensku ako plodnosť žien vo veku nad 35 rokov.

Výrazná, dynamicky prebiehajúca diskontinuita životných podmienok mladých ľudí po roku 1989 však výrazným spôsobom prispela k celkovej premene modelov reprodukcie. Do popredia sa dostáva proces odkladania manželského a materského štartu a čoraz väčšia časť z nich sa orientuje do polovice alebo až druhej polovice reprodukčného veku. S tým sa zvyšuje aj intenzita rodenia detí vo veku 35 a viac rokov a súčasne klesá plodnosť v mladom veku. Tento proces navyše ešte urýchlilo oživenie reprodukcie spojené s procesom dobiehania odložených reprodukčných zámerov. Z hľadiska mladého veku však vidíme, že v posledných rokoch dochádza k zvyšovaniu intenzity plodnosti a tiež k nárastu pravdepodobnosti stať sa matkou a porodiť druhé dieťa pred dovŕšením 20. roku života. Môžeme predpokladať, že v tomto vekovo špecifickom reprodukčnom období sa v čoraz väčšej miere prejavuje špecifický charakter reprodukčného správania žien pochádzajúcich najmä z marginalizovaných rómskych komunit. Do určitej miery by to potvrdzovalo aj priestorové rozloženie celkov s maximálnou úrovňou a podielom plodnosti žien vo veku do 20 rokov. V podstate sa na Slovensku vytvoril súvislý priestor väčšej časti východného Slovenska s nadpriemernou úrovňou plodnosti v tomto veku a naopak, západné a stredné Slovensko sa vyznačujú podpriemernou intenzitou a váhou rodenia detí v najmladšom veku. Na druhej strane pokročilý a veľmi pokročilý reprodukčný vek stále zostávajú marginálnymi v procese reprodukcie. Platí to nielen na národnej, ale aj regionálnej úrovni, kde existujúce rozdiely sú v podstate veľmi malé. Vzhľadom na rastúci trend však môžeme predpokladať, že do budúcnosti aj na Slovensku budeme svedkami ďalšieho zvyšovania intenzity a váhy plodnosti žien vo veku nad 40 rokov.

LITERATÚRA

- [1] BEAUJOUAN, E. – SOBOTKA, T.: Late Motherhood in Low-Fertility Countries: Reproductive Intentions, Trends and Consequences. Human Fertility Database Research Report HFD RR-2017-002, 2017.
- [2] BILLARI, F. C. – KOHLER, H.-P. – ANDERSSON, G. – LUNDSTRÖM, H.: Approaching the Limit: Long-Term Trends in Late and Very Late Fertility. In: Population and Development Review, 2007, č. 1, s. 149 – 170.
- [3] HAJNAL, J.: European marriage pattern in historical perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D.E.C. (ed.): Population in History. Arnold, Londres, 1965, s. 101 – 143.
- [4] KOHLER, H. P. – BILLARI, F. – ORTEGA, J.A.: The emergence of Lowest-Low Fertility in Europe during the 1990s. In: Population and Development Review, 2002, č. 4, s. 641 – 680.
- [5] PRIOUX, F.: Late fertility in Europe: some comparative and historical data. In: Revue d'Épidémiologie et de Santé Publique, 2005, n. HS2, s 3 – 11.
- [6] SOBOTKA, T.: Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2004.
- [7] SOBOTKA, T.: Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. In: Historical Social Research, 2011, č. 2, s. 246 – 296.
- [8] SOBOTKA, T.: Shifting Parenthood to Advanced Reproductive Ages: Trends, causes and Consequences. In: Tremmel, J. (ed.): A Young Generation Under

Pressure? The Financial Situation and the „Rush Hour“ of the Cohorts 1970-1985 in a Generational Comparison. Springer, 2010, s. 129 – 154.

[9] MÉSZÁROS, J. – VAŇO, B.: Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom. Bratislava: INFOSTAT, 2004.

[10] ŠPROCHA, B.: Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja. Bratislava: OFPRINT JH, 2014. 177 s. ISBN 978-80-89037-38-4.

[11] ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK v Bratislave, 2016. 376 s. ISBN 978-80-89881-02-4.

[12] ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P.: 100 rokov obyvateľstva Slovenska. Od vzniku Československa po súčasnosť. Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK v Bratislave, 2018. 445 s. ISBN 978-80-89881-14-7.

[13] TOULEMON, L.: Who are the late mothers. In: Revue d'Épidémiologie et de Santé Publique, 2005, n. HS2, s. 13 – 24.

RESUMÉ

Cieľom príspevku bolo analyzovať vývoj a podiel plodnosti žien v mladom (do 20 rokov) a staršom veku (35 a viac rokov) so zameraním na pokročilý a veľmi pokročilý vek. Výsledky sú zasadené do širšieho konceptu premeny reprodukčného správania prebiehajúceho v rámci demografickej revolúcie, po druhej svetovej vojne počas špecifického obdobia minulého politického režimu a po roku 1989 v kontexte celospoločenských zmien a tranzície plodnosti odkladaním. Okrem toho sme analyzovali aj priestorové rozdiely (na úrovni okresov) a zmeny v intenzite a zastúpení plodnosti mladých a starších žien.

Získané výsledky ukazujú na dlhodobý pokles plodnosti žien v staršom veku a naopak posilňovanie intenzity a váhy v mladom veku. Tento scenár sa však po roku 1989 výrazne mení a do popredia sa dostáva proces odkladania reprodukcie a s ním spojený nárast intenzity a podielu plodnosti v staršom veku. Pokročilý a veľmi pokročilý reprodukčný vek sa na Slovensku zatiaľ využívajú len značne obmedzene. Platí to aj pre regionálnu úroveň. Na druhej strane v prípade plodnosti v mladom veku existujú pomerne výrazné regionálne rozdiely. Zdá sa, že sú spojené najmä s existenciou špecificky sa reprodukčne správajúcich žien z marginalizovaných rómskych komunít. Ich zvyšujúca sa váha v populácii by mohla tiež vysvetľovať súčasnú rastúcu intenzitu a podiel plodnosti žien vo veku do 20 rokov.

RESUME

The aim of the paper was to analyze the development and proportion of women's fertility in the young (up to 20 years) and older (35 and over) age with a focus on advanced and very advanced age. The results are set in a broader concept of transformation of the ongoing reproductive behavior in the demographic revolution, after World War II during a specific period of the previous political regime, and after 1989 in the context of societal changes and the post-transitional fertility. In addition, we have also analyzed spatial differences (at district level) and changes in the intensity and proportion of the young and older women's fertility.

The obtained results show a long-term decline in the fertility of women in older age and conversely, strengthening of the intensity and weight in young age. However, this scenario has been changing considerably after 1989 and the process of postponing reproduction and the associated increase in the intensity and proportion of fertility at an older age have come to the forefront. Advanced and very advanced

reproduction age are used in Slovakia only to a limited extent. This also applies to the regional level. On the other hand, there are relatively significant regional differences in fertility at a young age. In particular, they appear to be associated mainly with the existence of specifically reproductive women from marginalized Roma communities. Their increasing weight in the population could also explain the current growing fertility rate of women under the age of 20.

PROFESIJNÝ ŽIVOTOPIS

RNDr. Branislav Šprocha, PhD., absolvoval magisterské štúdium na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe v odbore demografia a geodemografia (2006). V roku 2011 ukončil doktorandské štúdium v programe demografia. Od roku 2007 je vedeckovýskumným pracovníkom Výskumného demografického centra pri INFOSTAT-e a od roku 2009 vedeckým pracovníkom Prognostického ústavu Centra spoločenských a psychologických vied SAV. V roku 2015 sa stal vedúcim Výskumného demografického centra. V oblasti demografie sa špecializuje na problematiku rodinného a reprodukčného správania a ich vplyvov na spoločnosť. Okrem toho sa zameriava na analýzu vybraných populačných štruktúr, reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva na Slovensku a otázky konštrukcie populačných prognóz.

KONTAKT

branislav.sprocha@gmail.com